

Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη*

ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ:
ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ, ΤΑΣΕΙΣ, ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ
Συγκριτική επισκόπηση

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κατά τη σύγχρονη εποχή, ποικίλοι παράγοντες που έχουν σχέση με τις κοινωνικο-οικονομικές συγκυρίες, τις αλλαγές στις κοινωνικές αντιλήψεις αλλά και τις δημογραφικές εξελίξεις επηρέασαν τη δομή της οικογένειας και τις διαγενεακές σχέσεις. Ακόμη η αβεβαιότητα και η αστάθεια που παρατηρούνται έχουν συμβάλει στην αναβίωση των συγγενικών σχέσεων που, όμως, έχουν περιοριστεί κυρίως σε σχέσεις μεταξύ ενηλίκων παιδιών και γονέων και έχουν γίνει αρκετά πιο περίπλοκες σε σχέση με το παρελθόν. Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής, επιχειρείται η κοινωνιολογική θεώρηση των παραγόντων που προσδιορίζουν σήμερα τις συγγενικές σχέσεις στη μετανεωτερική εποχή, ενώ, παράλληλα, με βάση εμπειρικά δεδομένα, αποτυπώνονται οι τάσεις και πρακτικές συμπαράστασης σε τέσσερις αναπτυσσόμενες κοινωνίες.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι αλλαγές στο οικονομικό πλαίσιο των αναπτυσσόμενων κοινωνιών στο δεύτερο μισό του αιώνα μας, οι οποίες σηματοδοτούνται από την επικράτηση της καταναλωτικής κοινωνίας, επέφεραν σημαντικές μεταβολές και ανακατατάξεις στη δομή, στις λειτουργίες, στη μορφή της οικογένειας, στους κοινωνικούς ρόλους των μελών της οικογένειας καθώς και στις διαγενεακές σχέσεις. Οι μεταβολές στη δομή της οικογένειας εγγράφονται κυρίως σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά την «ιδιωτικοποίηση» της οικογένειας με την επικράτηση της συζυγικής οικογένειας και τον πιο «προσωπικό χαρακτήρα» που αυτή αποκτά,

* Ερευνήτρια ΕΚΚΕ.

λόγω της σημαντικής θέσης που κατέχουν οι συναισθηματικές σχέσεις τόσο στη συμβίωση όσο και στις σχέσεις με τα ανιόντα και τα κατιόντα μέλη της οικογένειας. Το δεύτερο έχει σχέση με τη μεγαλύτερη εμπλοκή του «δημόσιου» τομέα στην «ιδιωτική» ζωή [Lemieux (επιμ.), 1992· Singly, 1993].

Θα πρέπει να προστεθούν και οι δημογραφικές εξελίξεις (γήρανση του πληθυσμού, πτώση της γεννητικότητας, αύξηση των διαζυγίων και των εξώγαμων γεννήσεων), που επιδρούν αποφασιστικά κι αυτές τόσο στη δομή της οικογένειας όσο και στο περιεχόμενο και στη μορφή των διαγενεακών σχέσεων (Attias-Donfurf, 1995).

Είναι, όμως, απαραίτητο να ορίσουμε εξ αρχής τι εννοούμε με τον όρο «διαγενεακές σχέσεις». Ο όρος αυτός καλύπτει ένα ευρύ φάσμα σχέσεων, υπηρεσιών και δωρεών που προσφέρονται και πραγματοποιούνται από τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας σε διαφορετικές χρονικές περιόδους του κύκλου της οικογενειακής ζωής. Η διάσταση του χρόνου αποτελεί βασικό παράγοντα τόσο στην κατανόηση των διαγενεακών ανταλλαγών όσο και στον εντοπισμό των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στις ιδιωτικές και τις δημόσιες παροχές.

Ωστόσο, όπως έχει επισημανθεί, αν και οι διαγενεακές σχέσεις μεταβάλλονται και διαφοροποιούνται κατά τη σύγχρονη περίοδο, δεν χάνουν τη σημαντική τους θέση αλλά και τη συμβολική τους αξία. Έτσι, το συγγενικό δίκτυο εξακολουθεί να παίζει ενεργό μέρος στην καθημερινή ζωή των οικογενειών και παραμένει η κύρια πηγή βοήθειας προς τα εξαρτημένα και ηλικιωμένα μέλη τους. Η άποψη, λοιπόν, ότι η συνεχής βιομηχανοποίηση θα επιφέρει την εξασθένηση των οικογενειακών δεσμών και την απομάκρυνση των στενών συγγενών έχει εκ των πραγμάτων καταρριφθεί (Caplow, 1981· Pitrou, 1994).

Ακόμη, αν και η εμπλοκή του κράτους στην ικανοποίηση διαφόρων αναγκών μεταπολεμικά συμπλήρωσε ένα κενό στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, η πρόσφατη κρίση του κράτους πρόνοιας, σε συνδυασμό με τις σύγχρονες οικονομικές συγκυρίες και κοινωνικές ανακατατάξεις, δημιούργησε ευνοϊκότερες συνθήκες για την επικράτηση νέων οικογενειακών σχημάτων και άτυπων μορφών παρέμβασης.

Πράγματι, η ανάδυση νέων κοινωνικών κινδύνων και καταστάσεων, όπως η ανεργία, το διαζύγιο, οι μονογονεϊκές οικογένειες κ.λπ., έχει επαναφέρει στην επικαιρότητα το θέμα των ανταλλαγών ανάμεσα στις δύο γενιές, σύμφωνα, όμως, με μια νέα προβληματική, η οποία εστιάζεται στην εκ νέου ανακάλυψη του δικτύου των συγγενών και σε κανόνες που διαφέρουν από αυτούς του παρελθόντος.

Πώς διαμορφώνονται στα πλαίσια της μετανεωτερικής κοινωνίας οι διαγενεακές σχέσεις; Ο εκσυγχρονισμός διαφοροποιεί και προς ποια κατεύθυνση τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο γενιές;

Στη μελέτη μας αυτή θα αναφερθούμε στο ρόλο του οικογενειακού δικτύου μέσα στις καινούργιες, σύνθετες οικογενειακές καταστάσεις που παρατηρούνται στον κοινωνικό ιστό. Η ανάλυσή μας θα περιοριστεί στις άμεσες σχέσεις γονέων/ενήλικων παιδιών. Η επιλογή αυτή δεν είναι αυθαίρετη, γιατί στις σύγχρονες κοινωνίες οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα ενήλικα παιδιά και τους γονείς – με εξαίρεση τις συζυγικές – αποτελούν τις πιο θεμελιώδεις σχέσεις όσον αφορά τα συναισθήματα, την επικοινωνία, την αμοιβαιότητα και τη συμπαράσταση. Ας επισημανθεί ακόμη ότι δεν θα περιοριστούμε μόνο σε θεωρητικές αναφορές, αλλά θα παρουσιάσουμε ορισμένα εμπειρικά δεδομένα από διάφορες πηγές, τα οποία αναφέρονται σε πρακτικές και ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο γενιές σε τέσσερις αναπτυγμένες, μεταβιομηχανικές κοινωνίες (τη Γαλλία, τη Γερμανία, τις ΗΠΑ και την Ελλάδα).¹

Οπωσδήποτε, δεν είναι δυνατόν να καταλήξουμε σε γενικεύσεις όσον αφορά τις διαγενεακές σχέσεις ούτε να θεωρήσουμε *a priori* τον «εκσυγχρονισμό» ως βασικό προσδιοριστικό παράγοντα στην επικράτηση «υπερεθνικών μοντέλων». Αλλά, θα αναφερθούμε στις σύγχρονες τάσεις και πρακτικές διαγενεακής συμπαράστασης στα πλαίσια της μετανεωτερικής οικογένειας.

α) Οικογένεια και «μετανεωτερικότητα»

Στα πλαίσια της κοινωνιολογικής θεωρίας, ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός που εκφράστηκε μεταπολεμικά είναι αποτέλεσμα μιας διπλής διαδικασίας διαφοροποίησης και ενσωμάτωσης. Μία από τις συνέπειες του εκσυγχρονισμού ήταν και η επικράτηση της «μεικτής οικονομίας» ως εκλογίκευση των σχέσεων μεταξύ των ατομικών συμφερόντων και των δημόσιων-κρατικών συμφερόντων στην αγορά.

Η πρόσφατη κοινωνικοοικονομική πόλωση και η οικονομική ύφεση των δεκαετιών '70 και '80 συνετέλεσε στην ανάδυση της θεωρίας της μετανεωτερικότητας, όπου η πιο πάνω ισορροπία γκρεμίζεται, αργά σε ορισμένες περιπτώσεις και πιο γρήγορα σε άλλες.

1. Τα εμπειρικά δεδομένα για τις 3 χώρες προέρχονται από συγκριτική μελέτη (βλ. Bahr et al., 1995), ενώ για την Ελλάδα θα παρουσιάσουμε ορισμένα ευρήματα από την έρευνα του ΕΚΚΕ: «Επιτόπιες αναλύσεις της κοινωνικής αλλαγής στην περιοχή του Πειραιά».

Ανάμεσα στις επιπτώσεις της νέας τάξης πραγμάτων που επικρατεί, συχνά αναφέρονται η υιοθέτηση πιο συντηρητικών πολιτικών σε διάφορους τομείς, όπως στην υγεία, στην κοινωνική ασφάλιση κ.λπ., η μείωση της γραφειοκρατίας, όπου οι διευθυντικές ιεραρχίες αντικαθίστανται από πιο ευέλικτες μορφές ανταλλαγών στην αγορά, η εντατικοποίηση του διεθνούς ανταγωνισμού, η διεύρυνση και η παγκοσμιοποίηση της αγοράς, η μείωση της κρατικής παρέμβασης και προστασίας με παράλληλη ιδιωτικοποίηση του δημόσιου τομέα.

Όσον αφορά το θεσμό της οικογένειας, παρατηρείται στροφή στα ήθη, σε σχέση με τη σεξουαλικότητα, και πλουραλισμός στους τρόπους οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. Ακόμη, αποτέλεσμα του περιορισμού του κράτους πρόνοιας και της διεύρυνσης της αγοράς είναι αφ' ενός η αύξηση των ανισοτήτων και αφ' ετέρου η πόλωση του οικογενειακού εισοδήματος με τη συνεχή μείωση της εμπλοκής του δημόσιου στον ιδιωτικό χώρο (Cheal, 1994).

Αν και η κοινωνιολογική ανάλυση της οικογένειας χαρακτηρίζεται από πληθώρα θεωρητικών προσεγγίσεων, η θεωρία σχετικά με τη «μετανεωτεरिकότητα» είναι η πιο πρόσφατη. Οι αντιλήψεις που υιοθετούνται δείχνουν την πολυπλοκότητα των απόψεων για την οικογένεια και το γάμο, την εξασθένηση των δεσμών αλλά και την αναδόμηση των διαγενεακών σχέσεων (Denjin, 1991).

Ο όρος «μετανεωτεरिकή οικογένεια» χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον Edward Shorter (1977), στη δεκαετία του '70, ο οποίος υποστήριξε ότι κατά την περίοδο αυτή ξεκινούν σημαντικές αλλαγές στην πυρηνική οικογένεια. Οι πιο βασικές είναι: α) η εξασθένηση των δεσμών ανάμεσα στις γενιές, β) η συνεχής μείωση της αντίληψης ότι ο γάμος αποτελεί μόνιμη δέσμευση, και γ) οι αυξανόμενες δυσκολίες από τις γυναίκες-νοικοκυρές να βρουν κάποιο νόημα στη ζωή που είναι βασισμένη μόνον στις οικιακές εργασίες.

Πάντως, η επικέντρωση στο άτομο και η εξατομίκευση των σχέσεων που παρατηρούνται, στο πλαίσιο της μετανεωτερικής κοινωνίας, δεν συντελούν στον αποκλεισμό του ρόλου της οικογένειας και του δικτύου των συγγενών στην καθημερινή ζωή του ατόμου, αλλά αναζητούν άλλου είδους νομιμοποιήσεις.

I. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ: ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΗΣ ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ

Όπως έχει επισημανθεί, σε κάθε κοινωνία, οι διαγενεακές σχέσεις συνυπάρχουν με άλλες σχέσεις, ενώ, προκειμένου να εντοπιστούν και να

ερμηνευτούν οι διάφοροι παράγοντες που τις επηρεάζουν, θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψη τόσο το ιστορικό όσο και το θεσμικό και πολιτισμικό πλαίσιο κάθε συγκεκριμένης κοινωνίας.

Ανάμεσα στους παράγοντες που έχει συχνά αναφερθεί ότι συνετέλεσαν στο μετασχηματισμό των οικογενειακών-διαγενεακών σχέσεων είναι η αστικοποίηση, η βιομηχανοποίηση, ο εκσυγχρονισμός, ενώ θα πρέπει να προστεθούν και οι εξελίξεις ως προς τα δημογραφικά μεγέθη που, όπως ήδη αναφέραμε, επιδρούν αποφασιστικά στη δομή της οικογένειας.

Ωστόσο, σε αντίθεση με τις προβλέψεις πολλών κοινωνιολόγων, η έντονη αστικοποίηση και βιομηχανοποίηση που παρατηρούνται μεταπολεμικά δεν προκάλεσαν τη σταδιακή απομάκρυνση των στενών συγγενών και την εξασθένηση της οικογενειακής συμπαράστασης. Όπως ισχυρίστηκε ο Parsons (1955), η συζυγική οικογένεια (δηλ., η οικογένεια «αναπαραγωγής»), που ζει σε χωριστή κατοικία και μακριά από την «οικογένεια προέλευσης», απομονώνεται από το συγγενικό της περιβάλλον, ενώ στα πλαίσια της καθημερινότητας δεν παρατηρείται συμπαράσταση και αλληλοβοήθεια ανάμεσα στις δύο οικογένειες.

Η χρήση του όρου «απομόνωση» για την ερμηνεία των ιδιαιτεροτήτων της οικογένειας προκαλεί βέβαια κάποια σύγχυση. Αν εννοείται κάποια απομάκρυνση από την οικογένεια προέλευσης, η χρήση του νομιμοποιείται· αν, ωστόσο, εννοείται παντελής ρήξη των οικογενειακών σχέσεων, δεν ανταποκρίνεται καθόλου στην πραγματικότητα. Οπωσδήποτε, η άποψη αυτή δεν ισχύει και πολυάριθμες μελέτες επισημαίνουν ότι, κατά τη σύγχρονη περίοδο, οι συγγενικές σχέσεις ανάμεσα στους στενούς συγγενείς (γονείς και αδέρφια), αν και μετασχηματίζονται, παραμένουν εξίσου σημαντικές, χαρακτηρίζονται από αμοιβαιότητα και αντικαθιστούν τη «διευρυμένη οικογένεια» του παρελθόντος (Caplow, 1981· Pitrou, 1978· Pitrou, 1994).

Αναμφίβολα, όπως παρατηρεί ο Déchaux (1990), η δομή και οι λειτουργίες της συγγένειας σήμερα έχουν ελάχιστα κοινά σημεία σε σχέση με το παρελθόν, όπου τα περιουσιακά και υλικά αγαθά έδιναν προτεραιότητα στη συγγένεια και όχι στο άτομο, ενώ επικρατούσε αυστηρή ιεραρχία στις γενιές και στους ρόλους των μελών της οικογένειας. Στα πλαίσια της μετανεωτερικής οικογένειας, όπως επισημαίνει, διαμορφώνεται ένα νέο μοντέλο συγγένειας, όπου τα όρια δεν είναι σαφώς προσδιορισμένα και το οποίο στηρίζεται σε συλλογικές διαστάσεις, στην ευχαρίστηση να βρούμεσαι μαζί με τους στενούς συγγενείς σου και σε σχέσεις που γίνονται ολοένα και πιο ισότιμες και λιγότερο κωδικοποιημένες. Όλα αυτά φανερώουν μια έντονη επιθυμία για το «ο καθέ-

νας σπίτι του», μια αναζήτηση της ανεξαρτησίας αλλά και μια διαφοροποίηση της διαγενεακής εξάρτησης.

Ακόμη, ο ρόλος των γονέων και η οικονομική τους συνεισφορά διαφέρει σε σχέση με ό,τι συνέβαινε παλιότερα: οι γονείς βοηθούν τα παιδιά τους, προσφέροντάς τους συμπαράσταση και στοργή μέσα από σχέσεις και πρακτικές που θα τους επιτρέψουν «να ζήσουν καλύτερα τη ζωή τους», γεγονός που συντελεί στην οικοδόμηση νέων οικογενειακών σχέσεων και στην εξασφάλιση της αυτονομίας της νέας γενιάς. Ανεξάρτητα από τα όρια και τον τύπο της συνδρομής, η συγγένεια λειτούργει, λοιπόν, σαν ένα σύστημα ανταλλαγών (Gilliand, Levy, 1990· Déchaux, 1990· Bonvalet κ. ά., 1993· Déchaux, 1994).

Όσον αφορά τη συγκατοίκηση των δύο γενεών, αν και έχει σχεδόν εκλείψει, εξαρτάται από τη φάση του κύκλου ζωής, ενώ η εγγύτητα του τόπου κατοικίας στον αστικό χώρο ανάμεσα στους ανιόντες και στους κατιόντες αλλά και τα αδέρφια αντανακλά την επιθυμία των συγγενών να μην απομακρύνονται από τους «δικούς τους ανθρώπους». Η γεωγραφική εγγύτητα διευκολύνει, όπως έχει επισημανθεί σε διάφορες μελέτες, τις συναντήσεις και τις επαφές μεταξύ των γονέων και των ενήλικων παιδιών τους, ενώ οι πρώτοι πραγματοποιούν μια σειρά από υπηρεσίες και παροχές προς τα παιδιά τους που είναι απαραίτητες για την καθημερινή ζωή (Pitrou, 1977· Pitrou, 1994· Attias-Donfurf, 1995).

Οι σχέσεις του Ego με τους ανιόντες αποτελούν την πιο συχνή σχέση στις δυτικές κοινωνίες και διαμορφώνονται ως εξής: συχνή επικοινωνία που συχνά διευκολύνεται από την εγγύτητα του τόπου κατοικίας των δύο μερών, στενές σχέσεις στοργής, ανταλλαγές υπηρεσιών και αγαθών, αμοιβαία συμπαράσταση και αλληλοβοήθεια. Η μορφή συγγένειας είναι αμφίπλευρη, με προτεραιότητα στις σχέσεις με τους κατιόντες και με ελαφρά μητρογονιμική τάση, ενώ οι γυναίκες είναι κυρίως υπεύθυνες για τη διατήρηση των σχέσεων με τους στενούς συγγενείς.

Εξάλλου, στις περισσότερες κοινωνιολογικές αναλύσεις των τελευταίων χρόνων με θέμα τις διαγενεακές σχέσεις, τέσσερα βασικά θέματα αναλύονται (Coenen-Huther, Kellerhals κ.ά., 1994· Pitrou, 1994· Kellerhals κ.ά., 1995· Bahr κ.ά., 1995):

- α) η συχνότητα των συναντήσεων και επαφών
- β) η φύση και το περιεχόμενο των ανταλλαγών
- γ) το είδος των γονικών υλικών και μη παροχών με την ευρεία έννοια του όρου, και
- δ) η αμοιβαιότητα στις ανταλλαγές και στις σχέσεις συμπαράστασης ανάμεσα στις δύο γενιές.

Διερευνώντας όμως τις σχέσεις και τις ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο γενιές, πρέπει να προσδιορίσουμε ακριβώς τους τομείς που αφορούν και ποιοι είναι οι τρόποι παρέμβασης. Αν και αυτό αποτελεί ένα αρκετά πολύπλοκο θεωρητικό και μεθοδολογικό πρόβλημα, θα αναφερθούμε εντελώς σχηματικά στους τομείς, στους τρόπους και τις μορφές διαγενεακής παρέμβασης:

Τομείς, τρόποι και μορφές διαγενεακής παρέμβασης:

<i>Τομέας παρέμβασης</i>	<i>Τρόπος</i>	<i>Μορφή παρέμβασης</i>
Βοήθεια στις σπουδές	Οικονομικός	Αναδιανομή του εισοδήματος
Οικονομικές παροχές	Οικονομικός	Αναδιανομή του εισοδήματος
Βοήθεια για εξεύρεση εργασίας	Κοινωνικές σχέσεις, γνωριμίες, πληροφορίες	Αμοibaία - ανταποδοτική κοινωνική υποστήριξη
Οικιακές εργασίες	Υλικές παροχές	Οικιακή βοήθεια
Φύλαξη παιδιών	Υλικές παροχές	Οικιακή βοήθεια
Μεσολάβηση και πληροφορίες για πρόσβαση σε τρίτο πρόσωπο	Κοινωνικές σχέσεις, γνωριμίες, πληροφορίες	Αμοibaία - ανταποδοτική κοινωνική υποστήριξη
Ηθική στήριξη	Κοινωνικές σχέσεις	Συναίσθηματική στήριξη

Ανάμεσα στις δύο γενιές αγαθά και υπηρεσίες κυκλοφορούν, λοιπόν, άλλοτε με τη μορφή των δώρων και μεταβιβάσεων πόρων, άλλοτε με ανταλλαγές και προσωπική συμμετοχή των μελών της οικογένειας. Μέσα από την οπτική ότι το δίκτυο των συγγενών αποτελεί πηγή βοήθειας, η Agnès Pitrou (1977) ξεχωρίζει δύο βασικούς τύπους οικογενειακής συνδρομής:

♦ Ο πρώτος τύπος αφορά «τη βοήθεια για την επιβίωση» που αποβλέπει στη διατήρηση ενός «κανονικού επιπέδου ζωής»: οι γονείς βοηθούν τα παιδιά τους για να μπορέσουν να ξεπεράσουν απρόβλεπτα γεγονότα και καταστάσεις. Ο τύπος αυτός συναντάται περισσότερο στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα.

♦ Ο δεύτερος τύπος αποτελεί «τη βοήθεια για βελτίωση της κοινωνικής θέσης των παιδιών». Η βοήθεια αυτή αποβλέπει στην κοινωνική άνοδο και επιτυγχάνεται με τη μορφή υπηρεσιών και δωρεών εκ μέρους των γονέων, που επιτρέπουν στις νεότερες γενιές – ιδιαίτερα στα νέα ζευγάρια – να αποκτήσουν υψηλό επίπεδο ζωής και να φθάσουν όσο το δυνατόν πιο γρήγορα στο «ίδιο ή και σε ανώτερο επίπεδο ζωής με αυτό των γονέων». Ο τύπος αυτός αφορά κυρίως τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

Πάντως, αν και η βοήθεια και οι οικονομικές παροχές του συγγενικού δικτύου προς την πυρηνική οικογένεια είναι αδιαμφισβήτητα, ποι-

κίλλουν τόσο η ένταση όσο και ο βαθμός της συμπαράστασης, ενώ οι ανταλλαγές αυτές με κανέναν τρόπο δεν αποτελούν μια «συστηματική συνεργασία», απλά αντιστοιχούν σε «εξειδικευμένες βοήθειες» που τόσο η φύση όσο και το περιεχόμενό τους ποικίλλει, μεταβάλλεται και αντιστρέφεται με την πάροδο του χρόνου.

Πράγματι, οι γονείς βοηθούν πολύ τα παιδιά τους με υπηρεσίες και χρηματικές παροχές κατά τη περίοδο που αυτά δημιουργούν τη δική τους οικογένεια. Στη συνέχεια, όμως, όταν αρχίζουν τα προβλήματα των γηρατειών και της εξάρτησης από «φορείς βοήθειας», οι γονείς γίνονται «αποδέκτες βοήθειας» και εξαρτώνται από τη συμπαράσταση των παιδιών τους. Η γενιά των παιδιών στη φάση αυτή βρίσκεται βέβαια σε πολύ «δύσκολη θέση», απασχολημένη συγχρόνως με τρεις γενιές: τα δικά τους παιδιά, τους ηλικιωμένους γονείς και πιθανόν τα εγγόνια τους (Pitrou, 1996· Walker, 1998).

Ένα πολύ σημαντικό θέμα είναι το «δυνητικό» συγγενικό δίκτυο του Ego. Δηλαδή, πόσα και ποια μέλη της οικογένειας εμπλέκονται και βοηθούν στην καθημερινή ζωή και κατά τις δύσκολες στιγμές. Κάποιες απαντήσεις στο ερώτημα αυτό μας δίνει η έρευνα των Kellerhals κ.ά. (1995). Με βάση τα δεδομένα της έρευνας, διαπιστώθηκε ότι, ανεξάρτητα από το μέγεθος του «αποθέματος» των συγγενών, μόνον ένα πολύ μικρό μέρος από το σύνολο του «δυνητικού» συγγενικού δικτύου κάθε ατόμου συμμετέχει, κινητοποιείται και βοηθάει. Η πυκνότητα του δικτύου που συμμετέχει δεν ξεπερνά τα 3-5 άτομα, αριθμός που αντιστοιχεί στο ένα τρίτο περίπου του πραγματικού δυναμικού του «αποθέματος» του καθένα. Πρόκειται κυρίως για γονείς (90%) και πιο σπάνια για αδέρφια, γεγονός που μας επιβεβαιώνει την προνομιούχο θέση που κατέχουν οι γονείς σε όλες τις φάσεις του κύκλου της οικογενειακής ζωής.

Παρόμοιες τάσεις διαπιστώθηκαν και στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Με βάση τα δεδομένα έρευνας, φάνηκε ότι η βοήθεια κατά την καθημερινή ζωή και τις δύσκολες στιγμές προέρχεται κυρίως από τους γονείς και λιγότερο από τα αδέρφια και άλλους συγγενείς, ενώ πολύ λίγοι καταφεύγουν σε φίλους σε περίπτωση ανάγκης (Μαράτου-Αλιπράντη κ.ά., 1995). Ωστόσο, τα οικονομικά συμφέροντα, η τάση για οικονομική ανέλιξη των παιδιών καθώς και οι σχετικά ασαφείς κανόνες για τη μεταβίβαση της γονικής περιουσίας στη χώρα μας οδηγούν συχνά σε σύγκρουση τις σχέσεις μεταξύ των στενών συγγενών (Καβουνίδη, 1996).

Εκτός, όμως, από την προέλευση και την ένταση των διαγενεακών ανταλλαγών, ένα άλλο ζήτημα που θα πρέπει να μας απασχολήσει εδώ είναι και η ταυτότητα των υπηρεσιών, δηλαδή από ποιο μέλος της

οικογένειας προέρχονται κυρίως οι υπηρεσίες. Η πλειονότητα των ερευνών δείχνει ξεκάθαρα ότι οι γυναίκες είναι αυτές που κινητοποιούνται κυρίως και εμπλέκονται στις πρακτικές αλληλοβοήθειας, στεγανό που, όπως έχει υποστηριχτεί, δημιουργεί το πιο βασικό κριτήριο κοινωνικής διαφοροποίησης ανάμεσα στα δύο φύλα.

Ακόμη, παρατηρείται εξειδίκευση ανάμεσα στις γυναίκες και ανδρικές υπηρεσίες, ενώ το είδος των εργασιών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από τον αποδέκτη. Όπως έχει διαπιστωθεί, οι γυναίκες υπηρεσίες-εργασίες κατά σειρά σπουδαιότητας είναι: το «πλέξιμο/ράψιμο», η «προετοιμασία φαγητών», οι «οικιακές εργασίες», η «παροχή φροντίδας σε συγγενικό πρόσωπο», η «φύλαξη των παιδιών προσχολικής ηλικίας» και τα «ψώνια». Αντίθετα, οι ανδρικές εργασίες είναι πολύ πιο περιορισμένες και αφορούν κυρίως τα «μαστορέματα», τις «εργασίες μέσα στο σπίτι» και τη «βοήθεια σε επαγγελματικά θέματα». Οι δωρεές και οι χρηματική ενίσχυση των παιδιών αφορούν εξίσου και τα δύο φύλα (Lemel και Roy, 1992).

Τέλος, το πρόβλημα της «ανισότητας» ως προς την ένταση των γονικών παροχών αποτελεί ένα ακόμη σημαντικό θέμα που προκάλεσε πολλές αναλύσεις. Όπως επισημάνθηκε, διάφοροι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες επιδρούν και διαφοροποιούν το βαθμό και την ένταση της οικογενειακής εμπλοκής σε θέματα της καθημερινής ζωής. Χαρακτηριστικό είναι, λοιπόν, ότι στα μεσαία κοινωνικά στρώματα η οικογενειακή συμπαράσταση και στήριξη σε περίπτωση ανάγκης φαίνεται ότι είναι πολύ πιο σημαντικές, σε αντίθεση με τις κατώτερες κοινωνικές κατηγορίες, όπου η βοήθεια κατά τις δύσκολες στιγμές μειώνεται (Déchaux, 1994α· Martin, 1996α· Guilbot κ.ά., 1998).

Το γεγονός, επίσης, ότι το άτομο δέχεται πολύ πιο συχνά βοήθεια από την οικογένειά του, στις μεσαίες κοινωνικές κατηγορίες συντελεί συχνά, όπως έχει υποστηριχτεί, στην «ενίσχυση των ανισοτήτων», στο μέτρο που όσοι έχουν μεγαλύτερη ανάγκη βοήθειας φαίνεται ότι λαμβάνουν λιγότερη βοήθεια από το άμεσο συγγενικό τους περιβάλλον (Degenne, Lebeaux, 1991· Déchaux, 1994β).

Η εκ νέου ανακάλυψη της οικογένειας και η επικέντρωση προς τους στενούς συγγενείς, όπως είδαμε, δεν είναι παντού ίδια ούτε αφορά όλες τις πληθυσμιακές ομάδες. Αφορά κυρίως τους αστούς, τους νέους και τους ηλικιωμένους και πολύ λιγότερο τις αγροτικές οικογένειες, ενώ συνδέεται άμεσα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, με τις σύγχρονες κοινωνικές και δημογραφικές εξελίξεις.

II. ΑΤΥΠΕΣ ΠΗΓΕΣ ΒΟΗΘΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ

Οι αλλαγές που συντελέστηκαν στα δημογραφικά δεδομένα, σε συνδυασμό με τις σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις, συντελούν, όπως είπαμε, στη διαφοροποίηση όσον αφορά την ένταση και το χαρακτήρα των διαγενεακών σχέσεων. Ας δούμε πιο συγκεκριμένα τους παράγοντες που συμβάλλουν στις εξελίξεις αυτές.

α) Η αύξηση των διαζυγίων και οι νέες αναπαραγωγικές συμπεριφορές

Κατά την τελευταία εικοσαετία, οι αντιλήψεις για το γάμο διαφοροποιούνται σημαντικά. Διερευνώντας τα ποσοστά διαζυγίων, βλέπουμε ότι στην κεντρική Ευρώπη ένας στους τρεις περίπου γάμους καταλήγει σε διαζύγιο και ότι ολοένα και πιο πολλά άτομα ζουν έξω από τα πλαίσια του γάμου (Roussel, 1989). Στη χώρα μας, τα ποσοστά των διαζυγίων, αν και έχουν σημαντικά αυξηθεί, κυμαίνονται σε χαμηλότερα επίπεδα (12% του συνόλου των τελούμενων γάμων) (Eurostat, 1996).

Παράλληλα, οι αναπαραγωγικές συμπεριφορές μεταβάλλονται. Από τη μια μεριά, παρατηρείται σημαντική πτώση της γεννητικότητας και από την άλλη η εκτός γάμου γεννητικότητα καταλαμβάνει ένα σημαντικό ποσοστό του συνόλου των γεννήσεων. Τα υψηλότερα ποσοστά εξώγαμων γεννήσεων παρατηρούνται στις σκανδιναβικές χώρες, όπου κατά την πρόσφατη περίοδο αναλογεί μία στις δύο περίπου γεννήσεις (45%-55%). Ακολουθούν οι χώρες της κεντρικής Ευρώπης, όπου τα αντίστοιχα ποσοστά κυμαίνονται γύρω στο 30% (Γαλλία, Ηνωμένο Βασίλειο, Αυστρία), ενώ στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου τα ποσοστά των εξώγαμων γεννήσεων μειώνονται αισθητά και κυμαίνονται γύρω στο 10-15% του συνόλου των γεννήσεων. Πάντως, στην Ελλάδα παρατηρείται το χαμηλότερο ποσοστό, και οι εκτός γάμου γεννήσεις αντιστοιχούν μόλις στο 3% του συνόλου των γεννήσεων (Κοτζαμάνης, 1995· Μαράτου-Αλιπράντη, 1998).

Όλα αυτά συντελούν στην αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, όπου, όπως έχει επισημανθεί, ο ρόλος της οικογένειας και των στενών συγγενών είναι πολύ πιο σημαντικός. Πράγματι, όταν ο γάμος ή η κοινή συμβίωση τελειώσει, είτε εξ αιτίας διαζυγίου είτε εξ αιτίας χωρισμού, στα ζευγάρια με παιδιά καθώς και στις περιπτώσεις των ανύπαντρων μητέρων παρατηρείται μεγαλύτερη εμπλοκή της οικογένειας καταγωγής από τη μεριά του γονέα που του έχει ανατεθεί η επιμέλεια των παιδιών (της μητέρας συνήθως) (Martin, 1996δ).

Λόγω της «κρίσης» που δημιουργείται σε τέτοιες περιπτώσεις αλλά και της απομάκρυνσης και μη συμμετοχής του άλλου γονέα που δεν έχει την επιμέλεια (ως επί το πλείστον του πατέρα) τόσο στις οικονομικές όσο και στις άλλες υποχρεώσεις, η συμπαράσταση του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος από τη μεριά της μητέρας γίνεται απαραίτητη για την επιβίωση της «μονογονεϊκής οικογένειας» και για την αντιμετώπιση της καθημερινότητας (Martin, 1996β· Lefaucher, 1996).

Ερευνητικά δεδομένα επιβεβαιώνουν ότι ο ένας στους τρεις γονείς που δεν έχει την επιμέλεια απομακρύνεται και χάνει κάθε επαφή με το-α παιδί-ιά του, ενώ το ένα τέταρτο τα βλέπει εντελώς περιστασιακά (λιγότερο από μια φορά το μήνα). Επίσης, με βάση τα δεδομένα της ίδιας έρευνας, οι γονείς που έχουν την επιμέλεια των παιδιών, εκτός από κάποια διατροφή (οι μισοί σχεδόν), δεν λαμβάνουν καμιά άλλη βοήθεια από τον άλλο γονέα (Martin, 1996β· Martin, 1996γ).

β) Η γήρανση και η μακροβιότητα του πληθυσμού

Ένα άλλο φαινόμενο που, όπως έχει υποστηριχτεί, διαφοροποίησε τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο γενιές είναι η γήρανση του πληθυσμού, η αύξηση, δηλαδή, της αναλογίας των ηλικιωμένων ατόμων (65+) στο συνολικό πληθυσμό που παρατηρείται σε όλες τις αναπτυγμένες κοινωνίες κατά την τελευταία εικοσαετία. Το ποσοστό των ηλικιωμένων στις ευρωπαϊκές χώρες κυμαίνεται στο 20% περίπου, ενώ η χώρα μας παραμένει λιγότερο γηρασμένη. Σύμφωνα με τα δεδομένα της τελευταίας απογραφής (1991), οι άνω των 65 χρόνων αποτελούν το 13,8% του σύνολο του πληθυσμού (Κοτζαμάνης κ.ά., 1995). Παράλληλα, η ομάδα των ατόμων ηλικίας άνω των 80 ετών, που συχνά αποκαλείται «τέταρτη ηλικία», παρουσιάζει θεαματική αύξηση: η συμμετοχή της σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες σχεδόν τριπλασιάστηκε κατά τα τελευταία 40 χρόνια (3,5%) (Franco, 1996).

Ακόμη, η άνοδος της μέσης προσδοκώμενης ζωής κατά τη γέννηση είναι εντυπωσιακή σε όλες τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών: για τους άνδρες από 67 έτη ανέρχεται στα 73 έτη κατά μέσο όρο και για τις γυναίκες από 73 έτη στα 80 έτη κατά μέσο όρο (Κοτζαμάνης κ.ά., 1995· European Commission, 1996).

Οι εξελίξεις αυτές, δηλαδή η μακροβιότητα, θεωρούνται ο κατ' εξοχήν παράγοντας για την αύξηση των κοινωνικών δαπανών, δεδομένης της οικονομικής ύφεσης και της κρίσης του κράτους πρόνοιας (Συμεωνίδου, 1996· Ρομπόλης, 1996). Η μακροβιότητα του πληθυσμού έχει σαν αποτέλεσμα την εμφάνιση ενός νέου «κινδύνου» που συνδέεται με το γεγονός

ότι τα ηλικιωμένα άτομα της τέταρτης ηλικίας είναι συνήθως εξαρτημένα. Η εξάρτηση αυτή έχει σχέση με τη συλλογική προστασία και οξύνει το πρόβλημα της κοινωνικής αντιμετώπισης, ενώ η περιθάλψη των ηλικιωμένων ατόμων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα μέλη της οικογένειας και ιδιαίτερα τα θήλεα (Lesemann και Martin, 1993).

Η κρίση του κράτους πρόνοιας έφερε, λοιπόν, στο προσκήνιο το θέμα της αμοιβαίας υποστήριξης των γενεών και της συμπληρωματικότητας ανάμεσα στις δημόσιες και στις ιδιωτικές – άτυπες – μορφές συμπαράστασης. Η εξέλιξη αυτή ισχύει εν μέρει στη χώρα μας λόγω των ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής οικογένειας και γενικά της περιορισμένης ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας μεταπολεμικά. Η οικογένεια φροντίζει τα ηλικιωμένα μέλη όχι μόνον λόγω της έλλειψης συλλογικών-δημόσιων παροχών προς την τρίτη ηλικία, αλλά και λόγω της έντονης οικογενειοκεντρικής αντίληψης που επικρατεί (Συμεωνίδου, 1996· Symeonidou, 1996).

Πάντως, η ολοένα μικρότερη διαθεσιμότητα των μελών της οικογένειας – εξ αιτίας της συνεχούς μείωσης των μελών του νοικοκυριού – για φροντίδα των ηλικιωμένων γονέων θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψη από την πολιτεία κατά το σχεδιασμό πολιτικών, ώστε να αναζητηθούν μακροπρόθεσμα νέες μορφές φροντίδας. Ένα άλλο θέμα είναι επίσης, το αν οι οικογένειες θα είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν υλικά τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται και ιδίως αν είναι αποδεκτό από τους συντελεστές να υιοθετήσουν μια τέτοιου είδους πολιτική [Walker (επιμ.), 1996].

γ) Οι «νέες φάσεις» του κύκλου ζωής

Οι δημογραφικές και κοινωνικές εξελίξεις συντελούν στη δημιουργία δύο νέων φάσεων του κύκλου ζωής. Η πρώτη αφορά την «*επιμήκυνση της νεότητας*», της περιόδου που οι νέοι εξαρτώνται από τους γονείς τους. Η δεύτερη νέα φάση αποτελεί την «*αρχική μετά τη συνταξιοδότηση φάση*» και έχει σχέση με την αύξηση της συνολικής περιόδου συνταξιοδότησης. Οι αλλαγές αυτές έχουν σαν αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη χρονική διάρκεια που οι δύο γενιές συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν (Roussel, 1996).

– Η «επιμήκυνση της νεότητας»

Ήδη από τη δεκαετία του '70 οι νέοι για διάφορους λόγους αρχίζουν να καθυστερούν την αποχώρησή τους από την πατρική στέγη, είτε λόγω της αύξησης του χρόνου των σπουδών, είτε λόγω της καθυστέρησης των κοριτσιών στην τέλεση γάμου και στη δημιουργία οικογένειας, είτε – προ-

σφατα – λόγω της ανεργίας που πλήττει σε μεγάλο βαθμό τις αναπτυσσόμενες χώρες και αφορά περισσότερο τους νέους.

Πράγματι, η χρονική περίοδος που μεσολαβεί ανάμεσα στην ενηλικίωση των νέων και στην πραγματική ανεξαρτητοποίησή τους, που κατά μέσο όρο αντιστοιχούσε στην περίοδο ανάμεσα στα 18 και τα 24 χρόνια, αυξάνεται σημαντικά. Όπως έχει υποστηριχτεί, η χρονική διάρκεια της εξάρτησης των νέων από τους γονείς ξεπερνά κατά πολύ τα 5 χρόνια που ήταν στο παρελθόν, κατά μέσο όρο, μετά τη νόμιμη ενηλικίωσή τους και διαρκεί πολλά χρόνια [Gauthier (επιμ.), 1997].

Αυτή η «διεύρυνση της χρονικής διάρκειας της περιόδου της νεότητας» γίνεται σταδιακά και οι διάφορες συνιστώσες της ενήλικης ζωής (η οικογενειακή, η επαγγελματική και η στεγαστική) διασπώνται, ενώ η προοδευτική τους πραγμάτωση δημιουργεί μια νέα μεταβατική φάση, κατά τη διάρκεια της οποίας η γενιά των γονέων εξακολουθεί να διαδραματίζει ενεργό ρόλο στη ζωή των νέων (Cavalli και Galland, 1993· Galland, 1995).

Ας επισημανθεί, ωστόσο, ότι στο πλαίσιο της ελληνικής οικογένειας η καθυστερημένη αποχώρηση των νέων από την πατρική κατοικία δεν αποτελεί καινούργιο φαινόμενο. Οι νέοι αποχωρούν μετά την ολοκλήρωση των σπουδών και μόνον αφού βρουν κάποια καλή και οπωσδήποτε «μη χειρωνακτική» εργασία, ενώ τα νεαρά κορίτσια αποχωρούν συνήθως κατά την περίοδο του γάμου τους. Οι πρακτικές αυτές εντάσσονται στα πλαίσια της παιδοκεντρικής αντίληψης που επικρατεί στο πλαίσιο της ελληνικής οικογένειας, φαινόμενο που έχει επανειλημμένα επισημανθεί σε σχετικές μελέτες (Τσουκαλάς, 1987· Τεπέρογλου, 1995· Μαράτου-Αλιπράντη, 1998).

– Η «αρχική μετά τη συνταξιοδότηση φάση»

Όπως ήδη αναφέραμε, η άνοδος της μέσης προσδοκώμενης ζωής κατά τη γέννηση ήταν εντυπωσιακή κατά την τελευταία τριακονταετία. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη μείωση της ηλικίας στη συνταξιοδότηση, που σε πολλές χώρες από 65 χρόνια σταδιακά φτάνει τα 60 χρόνια, συντελεί στη δημιουργία μιας νέας φάσης που αφορά την περίοδο ανάμεσα στην αρχική περίοδο της συνταξιοδότησης και μέχρι τα πραγματικά γηρατειά. Η «αρχική φάση μετά τη συνταξιοδότηση» παρατηρείται σε όλες τις αναπτυσσόμενες χώρες και διαρκεί 10 περίπου χρόνια, ενώ η συνολική περίοδος της συνταξιοδότησης σήμερα έχει κατά μέσο όρο διάρκεια για μεν τους άνδρες 20 χρόνια, για δε τις γυναίκες 25 χρόνια.

Πρόκειται, όπως χαρακτηριστικά λέγεται, για την «άνοιξη των παππούδων και των γιαγιάδων». Πράγματι, την περίοδο αυτή, οι συνταξιούχοι βρίσκονται σε άριστη φυσική κατάσταση και έχουν ακόμη αρκετά χρόνια μέχρι να φτάσουν στα γηρατειά, πράγμα που τους επιτρέπει να ζήσουν ελεύθεροι, χωρίς να εργάζονται και επενδύοντας τον ελεύθερο τους χρόνο σε διάφορες δραστηριότητες, ενώ συγχρόνως πολλαπλασιάζουν τις κοινωνικές τους σχέσεις. Παράλληλα, διαθέτουν περισσότερο χρόνο στις οικογένειες των παιδιών τους παρέχοντάς τους διάφορες υπηρεσίες (φύλαξη των εγγονιών κ.λπ.) (Roussel, 1996).

Εξάλλου, με τις νέες συνθήκες διαβίωσης που παρατηρούνται στις πόλεις, σε συνδυασμό με την αύξηση των γυναικών με επαγγελματική απασχόληση, διαμορφώνονται νέες μορφές οικογενειακών σχέσεων και αμοιβαίων πλεγμάτων βοήθειας που αποτελούν, αναμφίβολα, σημαντική υποστήριξη για το ζευγάρι και τη νέα οικογένεια (Μουσουρού, 1988· Τζωρτζοπούλου, 1993· Καβουνίδη, 1996β).

Έτσι, η μεγαλύτερη χρονική διάρκεια που προηγείται από τα αληθινά γηρατειά ενισχύει τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο γενιές και δεν θέτει κανένα πρόβλημα. Όλα αλλάζουν, όμως, με τον ερχομό των πραγματικών γηρατειών, όπου οι γονείς σταδιακά χάνουν την αυτονομία τους και οι συνθήκες μεταβάλλονται.

ΙΙΙ. ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΟΜΟΙΟΓΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΜΟΝΤΕΛΩΝ ΣΤΙΣ ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ;

Μετά την ολοκλήρωση του θεωρητικού μέρους, θα αναφερθούμε συνοπτικά, με βάση εμπειρικά δεδομένα από διάφορες πηγές, σε δύο όψεις των διαγενεακών σχέσεων σε τέσσερις αναπτυγμένες κοινωνίες (Γαλλία, Γερμανία, ΗΠΑ και Ελλάδα): α) στην κοινωνικότητα και τις συναντήσεις ανάμεσα στα ενήλικα παιδιά και τους γονείς τους, και β) στις γονικές παροχές και πιο συγκεκριμένα στις βοήθειες/υπηρεσίες σε προβλήματα της καθημερινής ζωής και στις ανταλλαγές υπηρεσιών ανάμεσα στα ενήλικα παιδιά και τους γονείς τους.

Τα θέματα αυτά αποτελούν, όπως ήδη αναφέραμε, ζητήματα καίριας σημασίας για τη μελέτη των διαγενεακών σχέσεων. Επειδή η ελληνική οικογένεια απ' ενός παρουσιάζει ορισμένες πολιτισμικές ιδιαιτερότητες έναντι της δυτικής οικογένειας, αλλά και απ' ετέρου επειδή δεν υπάρχουν συγκριτικά-διαχρονικά δεδομένα, θα εξετάσουμε χωριστά την περίπτωση της Ελλάδας.

1. Παρουσίαση συγκριτικών εμπειρικών δεδομένων

α) Κοινωνικότητα

Ο ρυθμός των συναντήσεων των ενήλικων παιδιών με τους γονείς τους εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, αλλά βασικά η γεωγραφική διάσταση, δηλαδή η εγγύτητα του τόπου διαμονής των δύο πλευρών, φαίνεται ότι παίζει το σημαντικότερο ρόλο σε όλες τις χώρες, εφ' όσον, όπως είναι φυσικό, διευκολύνει ή δυσχεραίνει την οικογενειακή κοινωνικότητα.

Αν και δεν υπάρχουν συγκριτικά ερευνητικά δεδομένα στις τέσσερις χώρες κι ούτε ακολουθήθηκε η ίδια μεθοδολογία για τον υπολογισμό της απόστασης του τόπου διαμονής των δύο πλευρών, ο Πίνακας 1 μας δείχνει ότι κατά την τελευταία εικοσαετία, παρά τις οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις που συντελέστηκαν, η απόσταση όσον αφορά τον τόπο κατοικίας ανάμεσα στα δύο νοικοκυριά δεν έχει μεταβληθεί. Έτσι, 60% περίπου από τα ενήλικα παιδιά κατοικούν σε απόσταση μικρότερη των 20 χλμ. από τους γονείς τους, όπως και κατά τη δεκαετία του '60. Στις ΗΠΑ, όμως, όπου οι μετακινήσεις και οι αποστάσεις προσδιορίζονται από διαφορετικούς παράγοντες, υπάρχουν διαφοροποιήσεις και η απομάκρυνση από την οικογένεια καταγωγής συναντάται αρκετά πιο συχνά (45% των παιδιών ζουν πιο μακριά έναντι 50% περίπου πριν είκοσι χρόνια) (Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Εγγύτητα τόπου διαμονής ενήλικων παιδιών με γονείς
(ποσοστά όσων μένουν μαζί, στην ίδια γειτονιά ή σε ακτίνα 20 χλμ
ή σε διαδρομή που διαρκεί μισή ώρα)*

Έτος	Ερωτώμενοι	Γαλλία	Γερμανία	ΗΠΑ
1963	Γυναίκες παντρεμένες – μητέρες	59	-	-
1965	Άνδρες παντρεμένοι – πατέρες	-	-	46
1969	Ενήλικοι – γονείς	-	-	50
1973	Παντρεμένοι 18-44 – γονείς	63	-	-
1973	Παντρεμένοι 18-44 – γονείς ή πεθερικά	75	-	-
1976	Ενήλικοι, 45-64 – μητέρες	63	-	-
1976	Ενήλικοι 45-64 – πεθερές	56	-	-
1984	Οικογένειες με παιδιά – γονείς	-	-	-
1986	Ενήλικοι – γονείς	-	-	54
1986	Ενήλικοι – μητέρες	-	67	-
1986	Ζευγάρια χωρίς παιδιά – μητέρες	-	56	-
1986	Ζευγάρια με παιδιά – μητέρες	-	59	-
1989	Ενήλικοι – γονείς	-	-	45

Διερευνώντας το ρυθμό των συναντήσεων ανάμεσα σε παιδιά και γονείς, διαπιστώνουμε ότι και στο θέμα των συναντήσεων παρατηρούνται παρόμοιες τάσεις και σχετική σταθερότητα. Οι εβδομαδιαίες συναντήσεις ανάμεσα στα ενήλικα παιδιά και τους γονείς τους είναι αρκετά συχνές (60% περίπου στη Γαλλία και στη Γερμανία), ενώ μειώνονται λίγο στις ΗΠΑ, γεγονός που οφείλεται στις διαφορετικές πρακτικές κινητικότητας και στη μεγαλύτερη απόσταση, όπως ήδη αναφέραμε, ανάμεσα στην κατοικία των δύο πλευρών (Πίνακας 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Συναντήσεις ανάμεσα στις δύο γενιές: ποσοστιαίες αναλογίες όσων έχουν τουλάχιστον μία εβδομαδιαία συνάντηση

Έτος	Ερωτώμενοι	Γαλλία	Γερμανία	ΗΠΑ
1958	Γονείς >65 – ενήλικα παιδιά	-	55	-
1962	Γονείς >65 – ενήλικα παιδιά	-	-	78
1974	Γονείς >65 – μέλη της οικογένειας	-	50	-
1975	Γονείς 63-69 Παρίσι – παιδιά	74	-	-
1978	Γονείς >65 – μέλη της οικογένειας	-	-	-
1982	Γονείς 60-64 – παιδιά	65	-	-
1984	Γονείς – ενήλικα παιδιά	-	63	-
1984-85	Μητέρες – ενήλικη κόρη	-	-	46
1986	Γονείς με παιδιά στο σπίτι – ενήλικη κόρη	-	76	-
1986	Γονείς – ενήλικη κόρη	-	70	-
1986	Γονείς 74-80 – παιδιά	67	-	-

Πηγή: Bahr κ.ά., 1995, σ. 98.

β) Βοήθεια-ανταλλαγές

Αν και ο παραδοσιακός ρόλος της οικογένειας ως πηγής βοήθειας και οι ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο γενιές εξασθενούν λίγο κατά την τελευταία δεκαετία, τα δεδομένα του Πίνακα 3 δείχνουν περισσότερο μια συνέχεια παρά μια μεταβολή. Οι πλειονότητα των ερωτωμένων-γονέων απάντησε ότι βοηθάει τα παιδιά και τους προσφέρει διάφορες υπηρεσίες. Όχι μόνον οι γονείς αλλά και τα ενήλικα παιδιά φαίνεται ότι βοηθούν πολύ συχνά τους γονείς τους, ενώ, όπως έχει επισημανθεί, τα παιδιά αποτελούν την πιο σημαντική πηγή βοήθειας προς τους γονείς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο γενιές: Ποσοστά γονέων που βοηθούνται από τα ενήλικα παιδιά τους και των ενήλικων παιδιών που βοηθούνται από τους γονείς τους

● Ενήλικα παιδιά προς γονείς

Έτος	Ερωτώμενοι	Γαλλία	Γερμανία	ΗΠΑ
1962	Γονείς >65 – ενήλικα παιδιά	-	-	69
1973	Γονείς από παιδιά 25-40	10	-	-
1975	Γονείς >65 – ενήλικα παιδιά	-	-	68
1979	Γονείς >70 – ενήλικα παιδιά	-	39	-
1982	Γονείς – μαστορέματα από γιους	20	-	-
1982	Γονείς – από κόρες	72	-	-
1984-85	Γονείς – ενήλικα παιδιά	-	-	79
1989	Γονείς – παιδιά βοήθεια σε ψώνια, στο σπίτι	-	-	76
1989	Γονείς – οικονομική βοήθεια	-	-	30

● Γονείς προς ενήλικα παιδιά

Έτος	Ερωτώμενοι	Γαλλία	Γερμανία	ΗΠΑ
1962	Παιδιά που λαμβάνουν βοήθεια από γονείς >65	-	-	69
1963	Εγγόνια που φυλάσσονται από γονείς	37	-	-
1973	Παιδιά 25-40 βοήθεια από γονείς	-	38	60
1973	Δώρα στο γάμο από γονείς	40	-	-
1975	Παιδιά από γονείς >65	-	-	-
1975	Φύλαξη παιδιών από γονείς	-	46	-
1980	Φύλαξη παιδιών από γονείς	34	-	71
1981	Φύλαξη παιδιών προσχολικής ηλικίας από γονείς	27	-	-
1982	Μαστορέματα-κήπος από γονείς	29	-	-
1983	Οικονομική βοήθεια παιδιών από γονείς	64	-	-
1984-85	Παιδιά που λαμβάνουν βοήθεια από γονείς	-	-	69
1989	Μαστορέματα-ψώνια από γονείς	-	-	42
1989	Παιδιά που λαμβάνουν οικονομική βοήθεια από γονείς	-	-	40

Πηγή: Bahr κ.ά., 1995, σ. 100.

2. Η περίπτωση της Ελλάδας

Συνεχίζοντας την εμπειρική μας παρουσίαση, θα αναφερθούμε στην ελληνική πραγματικότητα και θα παρουσιάσουμε την κοινωνικότητα ανάμεσα στα παντρεμένα παιδιά και τους γονείς τους καθώς επίσης και τις πρακτικές συμπαράστασης και αλληλοβοήθειας, όπως διαμορφώνονται στην καθημερινότητα της ζωής των οικογενειών του Πειραιά. Το δείγμα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '80 αποτελείτο από 800 άτομα (άνδρες και γυναίκες, 20-59 χρόνων), ενώ βασική προϋπόθεση ήταν να υπάρχει παιδί στο νοικοκυριό.²

Όπως έχει επισημανθεί, η ελληνική οικογένεια, αν και διαμορφώνεται και εξελίσσεται στα πλαίσια που συνεπάγονται οι γενικότεροι μετασχηματισμοί, παρουσιάζει εν τούτοις αρκετές ιδιομορφίες που τη διαφοροποιούν, ενώ ένα πλέγμα παραγόντων συνέβαλε στη διατήρηση μέχρι σήμερα αρκετών στοιχείων συντηρητισμού. Έτσι, η συμπαράσταση, η αλληλεγγύη των στενών συγγενών στην αντιμετώπιση της καθημερινής ζωής, η βοήθεια των παιδιών κατά το γάμο εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν τη λειτουργία της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας (Δαμιανάκος, 1987· Γεώργας, 1997).

Η αστική οικογένεια, η οποία είναι συζυγική ως προς τη μορφή της, διατηρεί πολλά στοιχεία της διευρυμένης οικογένειας. Οι οικογενειακές ανταλλαγές εντάσσονται, εξάλλου, στο πλαίσιο της έντονης οικογενειοκεντρικής αντίληψης που επικρατεί στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας (Γκιζέλης κ.ά., 1984· Μουσουρού, 1984· Γεωργούλη κ.ά., 1996).

α) Κοινωνικότητα

Ο ρυθμός των συναντήσεων των παντρεμένων παιδιών με τους γονείς τους εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, αλλά βασικά η γεωγραφική διάσταση, όπως ήδη αναφέραμε, παίζει το σημαντικότερο ρόλο. Γι' αυτό και θα διερευνήσουμε αρχικά τον τόπο κατοικίας των δύο πλευρών. Έτσι, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, το ένα τρίτο περίπου (27,9%) των ερωτωμένων στον Πειραιά συγκατοικεί στο ίδιο σπίτι ή σε χωριστές κατοικίες του ίδιου ακινήτου με κάποια από τις δύο οικογένειες προέ-

2. Βλέπε, σχετικά με τη μεθοδολογία και τα αποτελέσματα της έρευνας, το βιβλίο των Benoit-Guilbot O., Μαράτου-Αλιπράντη Α., Σοράκου Ε., Χατζηγιάννη Α. και Τσανίρα Ε., 1998, *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στον Πειραιά: Μετακινήσεις, Οικογένεια, Εργασία*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

λευσης, δηλαδή είτε με γονείς είτε με πεθερικά. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, ότι από τους υπόλοιπους οι περισσότεροι (40%) μένουν κοντά, είτε στην ίδια γειτονιά είτε στην Περιοχή του Πειραιά με μία από τις δύο οικογένειες καταγωγής. Αντίθετα, πολύ λίγοι είναι οι σύζυγοι που απομακρύνθηκαν από την οικογένειά τους, όταν παντρεύτηκαν και ζουν «πιο μακριά», δηλαδή σε άλλες περιοχές της Αθήνας (5%), ενώ μόνο στο 15% των περιπτώσεων η μία ή και οι δύο από τις οικογένειες προέλευσης μένουν εκτός Αθηνών.

Το γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό από τους ερωτώμενους δεν απομακρύνθηκε από τους «δικούς του ανθρώπους» προδιαγράφει, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το επίπεδο των συναντήσεων και της κοινωνικότητας ανάμεσα στις δύο γενιές. Συγκεκριμένα, όπως μας δείχνουν τα δεδομένα του Πίνακα 5, ευνόητο είναι ότι αυτοί που μένουν στο ίδιο σπίτι έχουν καθημερινή επαφή. Η πλειονότητα, εξάλλου, των ερωτωμένων (85%), που οι γονείς τους ή τα πεθερικά κατοικούν στην ίδια γειτονιά ή στην περιοχή του Πειραιά, τους συναντά πολύ συχνά και οπωσδήποτε περισσότερο από μια φορά την εβδομάδα. Πάντως, χαρακτηριστικό είναι ότι το επίπεδο των επαφών διαφοροποιείται, όταν οι γονείς μένουν «πιο μακριά», και συγκεκριμένα σε άλλες περιοχές της Πρωτεύουσας. Στις περιπτώσεις αυτές, 22% από τους ερωτώμενους συναντώνται περισσότερο από 1 φορά την εβδομάδα και οι υπόλοιποι 1 έως 4 φορές το μήνα (Πίνακας 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Τόπος διαμονής γονέων ή πεθερικών σε σχέση με αυτόν του ερωτώμενου, ανάλογα με το φύλο (% στη στήλη)

Τόπος διαμονής γονέων/ πεθερικών σε σχέση με αυτόν του ερωτώμενου	Φύλο ερωτώμενου					
	Ανδρες		Γυναίκες		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
Τουλάχιστον ο ένας μαζί ή σε χωριστές κατοικίες	110	30,2	108	26,9	223	27,9
Τουλάχιστον ο ένας στην ίδια γειτονιά ή περιοχή Πειραιά	133	36,5	161	40,0	304	38,0
Τουλάχιστον ο ένας στην περιοχή Αθήνας	15	4,1	23	5,7	41	5,1
Ένας ή δύο εκτός Αθηνών	70	19,2	49	12,2	122	15,3
Και οι δύο δεν ζουν	36	9,9	61	15,2	110	13,8
Σύνολο	364	100,0	402	100,0	800	100,0

Πηγή: Έρευνα ΕΚΚΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Συχνότητα συναντήσεων γονέων/πεθερικών ανάλογα τον τόπο διαμονής των δύο οικογενειών προέλευσης (% στη στήλη)

Συχνότητα συναντήσεων	Καθημερινά/περισσότερο από μία φορά την εβδομάδα		Μία φορά κάθε 7-15 ημέρες		Μία φορά το μήνα		Μία-δυο φορές το χρόνο		Σπάνια		Σύνολο	
	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%
Τουλάχιστον ο ένας μαζί /χωριστές κατοικίες	222	99,6	—		1	0,4	—				223	32,9
Τουλάχιστον ο ένας ίδια γειτονιά/περιοχή Πειραιά	251	82,6	38	12,5	6	2,0	8	2,6	1	0,3	304	44,1
Τουλάχιστον ο ένας περιοχή Αθήνας	9	22,0	17	41,5	9	22,0	6	14,6	—	—	41	5,9
Ένας ή δύο εκτός Αθηνών	—	—	4	3,3	16	13,1	91	74,6	11	9,0	122	17,7
Σύνολο	482	69,9	59	8,6	32	4,6	105	15,2	12	1,7	690*	100,0

* Σε 110 περιπτώσεις οι γονείς και τα πεθερικά δεν ζουν.

Πηγή: Έρευνα ΕΚΚΕ.

Οι συναντήσεις των παιδιών με γονείς ή πεθερικά που μένουν σε περιοχές εκτός Αθηνών περιορίζονται σημαντικά και η πλειονότητα των ερωτωμένων (75% περίπου) τους συναντά μόνον μία ή δύο φορές το χρόνο, ενώ λίγοι (10%) δήλωσαν ότι τους βλέπουν πολύ σπάνια ή σχεδόν ποτέ, γιατί οι γονείς κατοικούν σε χώρα του εξωτερικού (Πίνακας 5).

β) Βοήθεια στην καθημερινή ζωή

Η ανάλυσή μας στο μέρος αυτό σχετικά με τη συμπαράσταση των συγγενικού δικτύου θα βασιστεί στις απαντήσεις που δόθηκαν στη γενική ερώτηση: «μετά το γάμο σας οι γονείς ή και τα πεθερικά σας σας βοήθησαν σε θέματα της καθημερινής ζωής;». Οι βοήθειες αφορούσαν διάφορες «υπηρεσίες», όπως τη «φύλαξη παιδιών», όπου ένας στους δύο (56%) απάντησε ότι είχε ή εξακολουθεί να έχει «βοήθεια στην καθημερινή ζωή» (ψώνια, μαγείρεμα κ.λπ.), και «άλλου είδους προσφορές», πράγμα που αφορούσε μόνο το ένα τρίτο από τις οικογένειες του δείγματος (36%). Τέλος, η υλική βοήθεια, δηλαδή η «χρηματική βοήθεια» των γονιών προς τα παιδιά μετά το γάμο τους, αφορά μόνον το ένα τρίτο από τους ερωτώμενους (35%).

Για να αντιληφθούμε καλύτερα το μέγεθος και την ένταση της γονικής βοήθειας, διαμορφώσαμε μια καινούργια μεταβλητή που δεν αναφέρεται στο είδος των προσφερόμενων βοηθειών αλλά στον αριθμό των βοηθειών που οι γονείς προσφέρουν στα παιδιά τους. Έτσι, 1-2 βοήθειες λαμβάνει το ένα τρίτο περίπου (35%) από τους ερωτώμενους, πάνω από 3 άλλο ένα τρίτο (30%), ενώ οι υπόλοιποι (36%) φάνηκε ότι δεν έχουν/είχαν καμία βοήθεια μετά το γάμο τους και από τις δύο οικογένειες προέλευσης (Πίνακας 6).

Πάντως οι νεότεροι λαμβάνουν περισσότερη βοήθεια από τους γονείς τους. Με την πάροδο του χρόνου και την αλλαγή της φάσης του κύκλου οικογενειακής ζωής, οι βοήθειες διαφοροποιούνται και μειώνονται ανάμεσα στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αριθμός βοηθειών που λαμβάνουν οι ερωτώμενοι από γονείς/ πεθερικά ανάλογα με την ηλικία του ερωτώμενου (% στην οριζόντια γραμμή)*

Ηλικία	καμία βοήθεια		1-2 βοήθειες		3-4 βοήθειες		Σύνολο	
	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%
< 40 χρόνων	77	21,2	137	37,7	149	41,0	363	100,0
> 40 χρόνων	212	48,5	141	32,3	84	19,2	437	100,0
Σύνολο	289	36,1	278	34,3	233	29,1	800	100,0

* Στις βοήθειες περιλαμβάνονται: 1) η φύλαξη παιδιών, 2) η χρηματική βοήθεια, 3) η βοήθεια στην καθημερινή ζωή (προετοιμασία φαγητών, ψώνια κ.λπ.), και 4) οι άλλες βοήθειες.

Πηγή: Έρευνα ΕΚΚΕ.

Διερευνώντας τέλος τα πλέγματα αλληλοβοήθειας στην καθημερινή οικογενειακή ζωή ανάμεσα στις δύο γενιές στον Πειραιά, βλέπουμε ότι, όπως μας δείχνουν τα δεδομένα του Πίνακα 7, αν και στα μισά νοικοκυριά παρατηρούνται «αμοιβαία πλέγματα βοήθειας», όπου τόσο τα ενήλικα παιδιά όσο και οι γονείς προσφέρουν και λαμβάνουν βοήθεια στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής, εν τούτοις σε αρκετά παρατηρείται απουσία αμοιβαιότητας: δηλαδή σε 16% των περιπτώσεων «τα ενήλικα παιδιά προσφέρουν βοήθεια στους γονείς τους χωρίς να παίρνουν», ενώ σε 23%, αντίθετα, «τα ενήλικα παιδιά λαμβάνουν μόνον». Εξάλλου, η παντελής απουσία αλληλοβοήθειας αφορά 20% των νοικοκυριών του δείγματος που περιλαμβάνεται στην κατηγορία «δεν λαμβάνουν και δεν προσφέρουν τίποτα».

Και πάλι οι διαφοροποιήσεις ανάλογα με την ηλικία είναι ενδεικτικές και μας επιβεβαιώνουν ότι η διάσταση του χρόνου είναι καθοριστική για

τις ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο γενιές. Έτσι, ενώ οι πιο νέοι λαμβάνουν συχνότερα βοήθεια από τους γονείς τους, με την πάροδο του χρόνου τα ενήλικα παιδιά προσφέρουν σε μεγαλύτερο βαθμό πλέον υπηρεσίες και βοήθεια προς στους ηλικιωμένους γονείς τους (Πίνακας 7).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Μοντέλα αμοιβαίας βοήθειας στην καθημερινή ζωή ανάλογα με την περιοχή κατοικίας των ερωτωμένων (% στη στήλη)

Μοντέλα	< 40 χρόνων		> 40 χρόνων		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
Δεν λαμβάνουν/ δεν προσφέρουν	46	12,7	112	25,0	158	19,8
Προσφέρουν μόνο	31	8,5	100	22,0	131	16,3
Λαμβάνουν μόνο	113	31,1	73	16,7	186	23,3
Ισότιμο ασθενές (1)	64	17,6	68	15,6	132	16,5
Ισότιμο δυνατό (2)	31	8,5	31	7,1	62	7,8
Ασύμμετρο (3)	78	21,5	53	12,1	131	16,3
Σύνολο	363	100,0	437	100,0	800	100,0

1. Λαμβάνουν και προσφέρουν λίγο.
 2. Λαμβάνουν και προσφέρουν πολύ.
 3. Λαμβάνουν και προσφέρουν λίγο ή πολύ.
- Πηγή: Έρευνα ΕΚΚΕ.

Χωρίς να μπορούμε να προβούμε σε γενικεύσεις λόγω του περιορισμένου δείγματος, μέσα από την ανάλυσή μας διαπιστώθηκε η σημαντική θέση που η οικογένεια κατέχει στη ζωή των ατόμων στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, συμβάλλοντας έτσι στη λειτουργική ισορροπία της οικογενειακής ομάδας.

Η παρουσίαση των δεδομένων για τις διαγενεακές πρακτικές στις τέσσερις αναπτυγμένες κοινωνίες μάς έδειξε ότι τα μοντέλα διαγενεακών ανταλλαγών δεν διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό ανάμεσα στις κοινωνίες και ότι λειτουργούν σε ένα πλαίσιο αμοιβαιότητας ανάλογα με τις ανάγκες και τη φάση του κύκλου ζωής της οικογένειας. Παρουσιάζοντας, ωστόσο, τα στοιχεία αυτά, δεν ήταν δυνατόν να φανούν με αντικειμενικότητα ούτε η σημαντικότητα ούτε και ο βαθμός συμπαράστασης του οικογενειακού δικτύου. Γιατί, όπως είναι φυσικό, εξετάζοντας ποσοστιαίες αναλογίες επισκέψεων, ανταλλαγών και υπηρεσιών ανάμεσα στα ενήλικα παιδιά και τους γονείς, δεν αποκαλύπτονται οι πραγματικές διαστάσεις των ανταλλαγών. Δυστυχώς, όμως, δεν υπάρχουν συγκριτικά-ποιοτικά

δεδομένα που να μας δείχνουν τόσο τον τρόπο που οι υπηρεσίες και οι ανταλλαγές διαπραγματεύονται και συμφωνούνται ανάμεσα στις δύο γενιές όσο και τη σημασία – συναισθηματική, υλική κ.λπ. – που έχουν αυτά για το νοικοκυριό και το άτομο.

IV. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΑΚΟΜΗ ΚΑΙ ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ; ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Όπως διαπιστώθηκε, στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και της διεθνοποίησης των πολιτισμικών δεδομένων, το συγγενικό δίκτυο παραμένει το κατ' εξοχήν λειτουργικό στοιχείο της κοινωνικής δομής, διατηρεί τον σημαντικό οικονομικό και συναισθηματικό του ρόλο, ενώ συμβάλλει στην κοινωνική ένταξη των μελών της οικογένειας.

Η σύγχρονη, πυρηνική-μετανεωτερική οικογένεια λαμβάνει και προσφέρει διάφορες βοήθειες, υπηρεσίες και δωρεές από τα ανιόντα και κατιόντα μέλη. Η βοήθεια είναι διαγενεακή και ενδογενεακή και χαρακτηρίζεται από αμοιβαιότητα. Οι ενδογενεακές ανταλλαγές είναι πιο περιορισμένες και συχνά δεν χαρακτηρίζονται από αμοιβαιότητα. Ακόμη, η αβεβαιότητα και η αστάθεια που παρατηρούνται πρόσφατα έχουν συμβάλει στην αναβίωση των συγγενικών σχέσεων.

Πράγματι, στη μετανεωτερική εποχή, οι υπηρεσίες και οι ανταλλαγές ανάμεσα σε γονείς και ενήλικα παιδιά γίνονται απαραίτητες, δεν περιορίζονται μόνον στον συναισθηματικό τομέα, αποτελούν υλικές παροχές και υπηρεσίες που προσφέρονται σε συγκεκριμένες φάσεις του κύκλου οικογενειακής ζωής, συντελούν αποφασιστικά στην αντιμετώπιση κρίσεων και έκτακτων αναγκών, ενώ παράλληλα χαρακτηρίζονται από ασυμμετρία, ασυνέχεια και αμοιβαιότητα.

Σε σχέση, όμως, με το παρελθόν, η βοήθεια και η συμπαράσταση του άμεσου συγγενικού δικτύου είναι πιο σημαντικές σήμερα ή έχουν περιοριστεί; Είναι δύσκολο να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, γιατί δεν υπάρχουν διαχρονικά ερευνητικά δεδομένα. Οι διαγενεακές σχέσεις εξ αιτίας των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων έχουν περιοριστεί κυρίως σε σχέσεις μεταξύ ενηλίκων παιδιών και γονέων και έχουν γίνει αρκετά πιο περίπλοκες σε σχέση με τη δύαδα γονείς-παιδιά του παρελθόντος. Έτσι, το άτομο σε κάποια χρονική στιγμή βρίσκεται αντιμέτωπο με δύο και τρεις ρόλους: του γονέα υπεύθυνου για το παιδί του, του γονέα υπεύθυνου για το εγγόνι του και συγχρόνως του γονέα υπεύθυνου για τους ηλικιωμένους γονείς του. Εκείνο που διαφέρει σήμερα είναι, όπως έχει επισημανθεί, η ένταση και η διάρκεια των σχέσεων ανάμεσα στις δύο γενιές.

Παράλληλα, οι εξελίξεις ως προς τα δημογραφικά και οικονομικά μεγέθη συντελούν, όπως είδαμε, στη δημιουργία νέων φάσεων του κύκλου ζωής, όπου οι δύο γενιές συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν. Η πρώτη αφορά την «επιμήκυνση της νεότητας», δηλαδή την αύξηση του χρόνου συγκατοίκησης των νέων με τους γονείς τους μετά την ενηλικίωσή των πρώτων, και η δεύτερη την «αρχική μετά τη συνταξιοδότηση φάση» που διαρκεί 10 περίπου χρόνια και μεσολαβεί ανάμεσα στη λήψη σύνταξης και στα πραγματικά γηρατειά. Στη φάση αυτή, οι γονείς βρίσκονται σε καλή κατάσταση και συνδράμουν ποικιλοτρόπως τα παιδιά τους.

Μέσα από τη συγκριτική μας ανάλυση, με βάση τα περιορισμένα εμπειρικά δεδομένα για τις οικογενειακές-διαγενεακές σχέσεις σε τέσσερις αναπτυγμένες κοινωνίες, δεν διαπιστώθηκαν αξιόλογες διαφοροποιήσεις ως προς τις παρατηρούμενες τάσεις και μοντέλα. Αν και οι διεθνείς εξελίξεις και ανακατατάξεις επιδρούν στο επίπεδο της διαγενεακής αλληλοβοήθειας, στη μορφή της κοινωνικότητας, στο είδος και στην ένταση των βοηθειών και των υπηρεσιών που συχνά είναι ασύμμετρες, εν τούτοις παρατηρείται συνέχεια ως προς τις πρακτικές αυτές και συμπληρωματικότητα ανάλογα με τις ανάγκες. Στον ελληνικό αστικό χώρο, το συγγενικό δίκτυο παραμένει σημαντική πηγή βοήθειας για τα παντρεμένα παιδιά και οι οικογενειακές σχέσεις βρίσκονται στο επίκεντρο των κοινωνικών σχέσεων.

Δεν θα πρέπει, όμως, να περιοριστούμε στο πώς διαμορφώνονται οι διαγενεακές σχέσεις σήμερα· θα πρέπει να προβληματιστούμε για το αύριο και να αναρωτηθούμε αν η σταθερότητα που παρατηρείται στις σχέσεις ανάμεσα στα ενήλικα παιδιά και τους γονείς τους αποτελεί μια παρένθεση ή ένα δομικό στοιχείο του συστήματος συγγένειας των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών. Θα πρέπει να αναλογιστούμε πώς αυτές θα διαμορφώνονται στο μέλλον. Τα παιδιά, δηλαδή, που γεννήθηκαν στη δεκαετία του '60, τα οποία ανατράφηκαν και γαλουχήθηκαν με διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα στα πλαίσια μιας νοοτροπίας όπου κυριαρχεί η εξατομίκευση και η χειραφέτηση έναντι των άλλων κοινωνικών ομάδων, πώς θα αντιμετωπίσουν την εξάρτηση των ηλικιωμένων απόμων;

Με δεδομένη τη μείωση των μελών του νοικοκυριού ολόένα και πιο μικρός αριθμός ενήλικων μελών της οικογένειας θα επιφορτίζεται με τη φροντίδα των εξαρτημένων μελών και μάλιστα για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, ενώ η παρατηρούμενη ασάθεια της οικογενειακής ομάδας – όπως οι αριθμοί δείχνουν – θα δυσχεράνει και αυτή στο

μέλλον τις διαγενεακές σχέσεις και η ισορροπία ανάμεσα στις δημόσιες και τις ιδιωτικές πηγές βοήθειας, αναμφίβολα, θα διαταραχθεί ακόμη περισσότερο.

Όλα αυτά πιθανόν να επιδράσουν αρνητικά στους τρόπους συμπεριφοράς και να έχουν γενικότερο αντίκτυπο στο επίπεδο διαβίωσης των ατόμων και των οικογενειών – ανεξάρτητα από τη δομή τους. Γι' αυτό και θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπ' όψη κατά το σχεδιασμό πολιτικών, ώστε να αποφευχθούν οι κίνδυνοι, να διατηρηθούν οι υπάρχουσες δομές και να μην ανατραπούν οι ισορροπίες στο σύστημα ενδοοικογενειακής συμπαράστασης. Σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει, λοιπόν, να επανατοποθετηθεί η σχέση όσον αφορά τις δημόσιες και τις ιδιωτικές «μεταβιβάσεις-παροχές» από τη μια γενιά στην άλλη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Attias-Donfurf Cl. (επιμ.), 1995, *Les solidarités entre générations. Vieillesse, familles, état*, Paris, Nathan.
- Bahr H., Déchaux J.H., Stiehr K., 1995, «Relations et soutien entre parents et enfants adultes», στο M. Forsé, S. Langlois (επιμ.), *Tendances comparées des sociétés post-industrielles*, Paris, PUF, σ. 85-121.
- Benoit-Guilbot O., Α. Μαράτου-Αλιπράντη, Ε. Σορώκος, Α. Χατζηγιάννη και Ε. Τσανίνα, 1998, *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στον Πειραιά: Μετακινήσεις, Οικογένεια, Εργασία*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Bonvalet C. et al., 1993, «Proches et parents», *Population*, No 1, σ. 83- 110.
- Bonvalet et al., 1996, «Les moments difficiles», στο *Ménages, familles, parentèles et solidarités dans les populations méditerranéennes*, Paris, AIDELF, σ. 535-548.
- Bradshaw J. και Millar J., 1991, *Lone Parent Families in the UK*, Department of Social Security, Research Report, HMSO.
- Caplow Th., 1981, «The Sociological Myth of Family Decline», *The Tocqueville Review*, Vol. III, No 2, Fall 1981, σ. 349-369.
- Cavalli A., Galland O., 1983, *L'Allongement de la jeunesse*, Paris, Actes Sud.
- Cheal D., 1994, «Realism and renewal in family theory», στο Leira Arn. (επιμ.), *Family Sociology and Social Change*, Oslo, Institute for Social Research, σ. 11-24.
- Coenen-Huther J. et al., 1994, *Les réseaux de solidarité dans la famille*, Lausanne, Réalités Sociales.
- Γεώργας Δ., 1997, «Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας», στο *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου ΕΟΠ, Αθήνα, Επτάλοφος, σ. 17-29.

- Γεωργούλη Ι. κ.ά., 1996, «Αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές: σχέσεις και αλληλοϋποστήριξη μεταξύ ηλικιωμένων και νεότερων μελών της ελληνικής οικογένειας», στο *Γήρανση και Κοινωνία*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 401-429.
- Γκιζέλς Γρ. κ.ά., 1984, *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Δαμιανάκος Στ. (επιμ.), 1987, *Διαδικασίες κοινωνικών μετασχηματισμών στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Denjin N., 1991, *Images of Postmodern Society*, Newbury Park, Sage.
- Déchaux J. H., 1990α, «Les échanges économiques au sein de la parentèle», *Sociologie du travail*, No 1, σ. 73-94.
- Déchaux J. H., 1990β, «Des relations de parenté inédites?», *Esprit*, No 7-8, Juillet-Novembre, σ. 91-105.
- Déchaux J. H., 1994, «L'économie cachée de la parenté», *Dialogues*, 239, σ.71-79.
- Déchaux J. H., 1994α, «Les échanges de la parenté accentuent-ils les inégalités», *Sociétés Contemporaines*, No 17, σ. 75-90.
- Degenne A. και M.-O. Lebeaux, 1991, «L'entraide entre les ménages: un facteur d'inégalité sociale?», *Sociétés Contemporaines*, No 8, σ. 21-42.
- European Observatory on National Policies, 1995, *A Synthesis of National Family Policies*, European Commission.
- Franco A., 1996, «Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Αναπόφευκτη γήρανση του πληθυσμού», στο Β. Κοτζαμάνης κ.ά. (επιμ.), *Γήρανση και Κοινωνία*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 61-92.
- Galland O., 1996, «L'entrée dans la vie adulte en France. Bilan et perspectives», *Sociologie et Sociétés*, No 1, σ. 37-46.
- Gauthier M., Bernier L. et al., 1997, *Les 15-19 ans. Quel présent? Quel avenir?*, Québec, IQRC.
- Gilland P. και Levy M. (επιμ.), 1990, *Famille et solidarité dans une société en mutation*, Lausanne: Réalités sociales.
- Hantrais L., 1995., *Social Policy in the European Union*, London, Macmillan.
- Καβουνίδη Τζ., 1996α, *Οικογένεια και εργασία στην Αθήνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Α. Σάκκουλα.
- Καβουνίδη Τζ., 1996β, «Ηλικιωμένοι και άτυπα δίκτυα βοήθειας: η κυκλοφορία αγαθών και υπηρεσιών», στο Β. Κοτζαμάνης κ.ά. (επιμ.), *Γήρανση και Κοινωνία*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 431-440.
- Kellerhals J., Coenen-Huther J. και Von Almen M., 1995, «Les formes du reseau de soutien dans la parenté», στο Cl. Attias-Donfurt (επιμ.), *Les solidarités entre générations. Vieillesse, familles, état*, Paris, Nathan, σ.132-143.

- Κοτσαμάνης Β., A. Franco και F. Begeot, 1995, «Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας: συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες πορείες;», στο Β. Κοτσαμάνης και Λ. Μαράτου-Αλιπράντη (επιμ.), *Δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Λιβάνης, σ. 11-50.
- Lefaucher N., 1996, «Qui doit nourrir l'enfant de parents non mariés ou "démariés"? Paradigmes de "plus grand mal" et solutions de "moindre mal"», στο *Enfances. Perspectives sociales et pluriculturelles*, Québec, IQRC, σ. 99-111.
- Le Gall D. και Cl. Martin (επιμ.), 1996, *Famille et Politiques Sociales*, Paris, L'Harmattan.
- Leira Arn. (επιμ.), 1994, *Family Sociology and Social Change*, Oslo, Institute for Social Research.
- Lemieux D. (επιμ.), 1992, *Familles d'aujourd'hui*, Québec, IQRC.
- Lesemann F., Martin C., 1993, *Les Personnes âgées. Dépendance, soins et solidarités familiales. Comparaisons internationales*, Paris, La Documentation française.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., 1995α, *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Maratou-Alipranti L., 1995b, «Defining Family Obligations in Greece», στο J. Millar και A. Warman (επιμ.), *Defining Family Obligations in Europe, Social Policy Papers*, University of Bath, Report No 24, σ.129-154.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., Β. Παπλιάκου και Α. Χατζηγιάννη, 1995, «Κοινωνικά δίκτυα στον αστικό χώρο: Κοινωνικότητα, αλληλοβοήθεια, εργασία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 88, Γ', σ. 172-211.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., 1998, «Οικογενειακή ρήξη, μονογονεϊκότητα και κοινωνικός αποκλεισμός: οι υποχρεώσεις της οικογένειας. Η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός, Πρακτικά 6ου Συνεδρίου Ιδρύματος Σ. Καραγιώργα*, σ. 547-562.
- Μουσσούρου Λ., 1984, *Η ελληνική οικογένεια*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν.
- Μουσσούρου Λ., 1988, *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα*, Αθήνα, Εστία.
- Μουσσούρου Λ., 1990, «Η μελέτη των οικογενειακών φαινομένων και η Κοινωνιολογία της Οικογένειας στη σύγχρονη Ελλάδα: μια πρώτη προσέγγιση», *Διαβάζω*, No 241, σ. 21-25.
- Martin Cl., 1995, «Vieillesse, dépendance et solidarités en Europe», στο Attias-Donfurf Cl. (επιμ.), *Les solidarités entre générations. Vieillesse, familles, état*, Paris, Nathan, σ. 223-242.
- Martin Cl., 1996α, «Renouveau de la question familiale. Protection privée, protection publique», στο Le Gall D. και Cl. Martin (επιμ.), *Famille et Politiques Sociales*, Paris, L'Harmattan, σ. 247-272.
- Martin Cl., 1996β, «Solidarités de la parentèle après la désunion», στο *Ménages, familles, parentèles dans les populations méditerranéennes*, Paris, PUF-AIDELF.
- Martin Cl., 1996γ, «La charge de l'enfant après la désunion: logiques d'action publique en

- France et au Royaume-Uni», στο *Enfances. Perspectives sociales et pluriculturelles*, Québec, IQRC.
- Martin Cl., 1996δ, *L'après divorce. Rupture du lien familial et vulnérabilité*, Presses Universitaires de Rennes.
- Mauger G., Bendit R., Wolffersdorf Chr. (επιμ.), 1994, *Jeunesses et sociétés*, Paris, Armand Colin.
- Pitrou A., 1977, «Le soutien familial dans la société urbaine», *Revue française de sociologie*, Vol. XVIII, 1977, σ. 47-84.
- Pitrou A., 1978, *Vivre sans famille? les solidarités familiales dans le monde d'aujourd'hui*, Toulouse, Privat.
- Pitrou A., 1994, *Les politiques familiales, Approches sociologiques*, Paris, Syros.
- Pitrou A., 1996, «Solidarité familiale et solidarité publique», στο Le Gall D. και Cl. Martin (επιμ.), *Famille et Politiques Sociales*, Paris, L' Harmattan, σ. 229-246.
- Roussel L., 1989, *La famille incertaine*, Paris, Odile Jacob.
- Roussel L., 1996, «La solidarité intergénérationnelle-Essai de perspectives», στο *Ménages, familles, parentèles, solidarités dans les populations méditerranéennes*, Paris, PUF-AIDELF, σ. 589-601.
- Rossi A. S. και Rossi P. H., 1990., *Of Human Bonding: Parent-Child Relations Across the Life Course*, New-York, Aldine de Gruyter.
- Shorter E., 1977, *The Making of the Modern Family*, New York, Basic Books.
- Singly de, Fr., 1993, *Sociologie de la famille contemporaine*, Paris, Nathan.
- Συμεωνίδου Χ., 1995, «Τυπικές και άτυπες μορφές κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα», στο Γ. Κυριόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Υγεία, Κοινωνική Προστασία και Οικογένεια*, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας, σ. 235-254.
- Symeonidou H., 1996, «Social Protection in Contemporary Greece», *South European Society and Politics*, 1/3, σ. 67-86.
- Συμεωνίδου Χ., 1996, «Δημογραφική γήρανση και φροντίδα», στο Β. Κοτζαμάνης κ.ά. (επιμ.), *Γήρανση και Κοινωνία*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 401-429.
- Τεπερόγλου Α., 1995, «Παιδοκεντρικότητα και οι επιπτώσεις της για την ελληνική οικογένεια», στο Γ. Κυριόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Υγεία, Κοινωνική Προστασία και Οικογένεια*, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας, σ. 51-66.
- Τζωρτζοπούλου Μ., 1993, «Το ηλικιωμένο άτομο και η οικογένειά του: αλληλοδιαπλεκόμενοι ρόλοι», *Εκλογή*, Νο 98, σ. 190-197.
- Τσουνκάς Κ., 1987, *Κράτος, Εργασία, Κοινωνία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Walker A. (επιμ.), 1996, *The new generational contract*, London, UCL Press.